

УЧЕННЯ П. О. ЛАВРОВСЬКОГО КРИЗЬ ПРИЗМУ КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОГО АНАЛІЗУ

Сучасні методики моделювання історії мови розвинулися з порівняльно-історичних досліджень XIX ст., джерелом яких багато в чому стали лінгвістичні ідеї П. О. Лавровського. Концепції дослідників XXI ст. співзвучні з ідеями мовознавця, який розглядав мовні факти в хронології та локалізації, простежив зміни, що в них відбуваються, указав на поступовий характер цих змін, виявив і пояснив особливості споріднених мов і на основі генетичної близькості встановив самостійність української та російської мов. Висновки, до яких прийшов учений, зберігають свою значущість і мають цінність для когнітивно-дискурсивного аналізу такого гетерогенного явища, як мова.

Ключові слова: П. О. Лавровський, порівняльно-історичний метод, когнітивно-дискурсивний аналіз.

Діяльність Петра Олексійовича Лавровського, одного із засновників наукової школи слов'янської лінгвістики в Україні, пов'язана з упровадженням порівняльно-історичного методу дослідження споріднених слов'янських мов у практику вивчення стародавніх текстів. Велику увагу мовознавець приділив аналізу мови літописів, світських текстів і ділових документів епохи Київської Русі та кількох наступних століть. Завдання філолога він убачав у тому, щоб показати шляхи розвитку слов'янських мов від витоків до сучасного стану, простежити зміни, що відбуваються в споріднених мовах, і, по можливості, пояснити, чим такі зміни викликані. Ці проблеми залишаються актуальними й сьогодні. Увага лінгвістів-когнітологів XXI ст. також сконцентрована на реконструкції давніх форм, на діахронічному аспекті мови з урахуванням впливу етнокультурних та інших факторів на її розвиток з метою адекватного синхронного опису мовної картини світу.

Мета статті — продемонструвати зв'язок учення П. О. Лавровського із сучасними проблемами мовознавства, показати, у чому існує спадкоємність лінгвістичних поглядів «моводослідників» (термін П. О. Лавровського), яких розділяє майже два століття.

Петро Олексійович Лавровський написав важливі для слов'янознавства праці з порівняльно-історичного мовознавства, що мають і теоретичну, і практичну значущість, підготував нове покоління вчених, серед яких — засновник психологічного напрямку у вітчизняній лінгвістиці О. О. Потєбня. Незважаючи на це, творча спадщина мовознавця залишається недостатньо вивченою. Наш науковий інтерес викликали дві праці: стаття Є. Х. Широкоград в енциклопедії «Українська мова», у якій акцентовано увагу на важливості праць ученого про походження слов'янських мов і використання ним

порівняльно-історичного методу¹ та публікація В. А. Глуценка «Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві 20–60-х рр.», присвячена дослідженню особливостей використання порівняльно-історичного методу як генетичного ототожнення мовних фактів у працях учених указанного періоду, серед яких вагома роль належить дослідженням П. О. Лавровського².

Зупинимося докладніше на фундаментальній праці лінгвіста «О языке северных Русских летописей»³, у якій описані визначальні риси давніх української і російської мов. У цьому дослідженні представлено особливості фонетики, яка в XIX ст. належала до розділу граматики, а також подано характеристику морфологічних властивостей слів і синтаксису мови східних слов'ян доби Київської Русі. Зазначені риси безпосередньо стосуються давньої української мови, що має з російською спільне коріння, але в той же час ідентифікують ці слов'янські мови як самостійні. Це підтверджують зауваження П. О. Лавровського у згаданій книзі, винесені ним у передмові в окремих параграфі: «Отсутствие в списках Русских летописей XIV–XV столетия очевидных признаков современного наречия Малорусского».

П. О. Лавровський бачив зв'язок усіх слов'янських мов з давньою індоєвропейською як мовою-основою: «<...> колись слов'янські наріччя становили одне ціле, <...> всі складові великого ланцюга зливалися в одну величну і розкішну ланку, яка, у свою чергу, як одне ціле і неподільне, входила до складу іншого, більш великого ланцюга, що замикав собою світ індоєвропейський» (тут і далі переклад наш. — О. Р.)⁴. Подальший діалектичний розвиток мов відбувається по колу, як пише вчений, з кожного складника окремих кіл виділяється окреме наріччя. На його думку, хоча це й привело до дроблення мов, але не встигло розвинути до різкого відмежування однієї мови від іншої. Ця ідея дуже важлива для сучасних когнітивних досліджень, у яких мовні репрезентації однієї мови пояснюються шляхом використання даних іншої. П. О. Лавровський зазначає: «Як один із членів великої родини Слов'янської, російська мова може бути зрозумілою в усіх своїх різноманітних змінах тільки у зв'язку з іншими своїми побратимами»⁵.

Дотримуючись натуралістичних поглядів і розглядаючи мову як живий організм, що було характерним для європейського мовознавства середини XIX ст., лінгвіст рекомендує слов'янським «моводослідникам» спиратися на історизм пізнання і звертатися до матеріалів індоєвропейських мов, що допоможе відновити й пояснити мовні факти, в іншому ж випадку багато чого залишиться незрозумілим. Суперечливим сьогодні сприймається вислів П. О. Лавровського про те, що мова живе і змінюється за своїми певними внутрішніми законами, не допускає у своїй будові та складі «сліпих випадковостей і примх народу»⁶. Представники сучасних когнітивно-дискурсивних концепцій вважають, що функціонування одиниць, які належать до різних

¹ Широкоград Є. Х. Петро Олексійович Лавровський // Українська мова : Енциклопедія. — К., 2000. — С. 267–268.

² Глуценко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві 20–60-х рр. XIX ст. // Наукові праці: Філологія. Мовознавство. — Миколаїв, 2016. — Вип. 260. Т. 272. — С. 21–25.

³ Лавровский П. А. О языке северных Русских летописей. — СПб., 1852. — 160 с.

⁴ Там же. — С. 1.

⁵ Там же. — С. 2.

⁶ Там же.

стратумів мовної системи, багато в чому зумовлено ментальністю етносу, культурними традиціями, що не виключає стихійних впливів, які приводять до розвитку паралельних форм або втрати споконвічних, розвитку омонімії та інших непередбачуваних мовних явищ.

Разом з тим глибоку повагу викликають слова П. О. Лавровського про вдячне ставлення до праць усіх слов'янських дослідників, які вивчають тільки свою рідну мову. За словами вченого, якщо їхнє дослідження було зроблено сумлінно, воно не залишиться марним для науки, стане основою для подальших наукових розвідок. Дуже важливим, на думку лінгвіста, є ретельний відбір мовного матеріалу для аналізу: «Зібрати на основі пам'яток або живого мовлення всі дані мови, простежити її зміну протягом усіх століть, наскільки дозволяють це зробити джерела, визначити характер цих змін, виокремити те, що належало і належить мові споконвіку від того, що стало згодом <...>»⁷. Надалі ця теза буде розвинена послідовником П. О. Лавровського О. О. Потєбнею, на вчення якого багато в чому спираються сучасні когнітологи. Для мовознавців ХХІ ст., як і для вчених ХІХ ст., важливе дослідження мови в усьому її різноманітті й у всіх її реалізаціях, тому дискурсивний підхід, що охоплює в широкому розумінні феномен дискурсу, передбачає вивчення як текстів, так і живого мовлення.

Щодо зв'язку поколінь і спадкоємності наукових парадигм у лінгвістиці П. О. Лавровський вважає, що молода плеяда вчених не має права відмовитися від праць попередників на ниві рідної науки. Учений упевнений, що «прийде час, коли жива любов до свого слова перетворить цю свідомість на справжнє знання»⁸. Тому він не сумнівається у важливості свого дослідження для подальшого вивчення слов'янських мов. Автор чітко визначає часові межі мови (VIII–XV ст.) та її територіальне поширення і прагне якомога точніше описати давню мову: «Підмітивши занепад давніх форм, визначити час, коли виявився і відбувся цей занепад, я вважав не зайвим схарактеризувати й особливі риси створеної через це мови давньої. У вигляді результатів попередніх спостережень над мовою давньою, представлені мною зауваження а) щодо давності північних руських літописів, порівняно з літописами південної редакції, які дійшли до нас, і б) щодо поступової зміни мови літописної, що ставала все більш штучною та напруженою, чим більше забувалися в народі риси мови руської — давньої»⁹. П. О. Лавровський дбав про точний добір фактів мови та їх аналіз, який виконаний з увагою до всіх подробиць, що підтверджують мовні зміни. Виділивши особливості літописної мови, на відміну від давньої, народної, учений установив, що усне мовлення більше змінилося, ніж книжне, не зникало з-під пильної уваги літописців, які фіксували фонетичні особливості на письмі.

Учений неодноразово підкреслював, що всіх слов'ян об'єднує єдина прामова, одна віра й однаковий уклад життя: «Подібність слов'янського походження, одноманітність родового побуту, спільні легенди старовини, що були такі живі і свіжі в усіх слов'ян у той далекий час, не давали й не могли давати приводу до поділу мови на півдні та півночі»¹⁰. Хоча при цьому наводив цитату з літопису Нестора, у якій автор указував на те, що розселення

⁷ Там же. — С. 3.

⁸ Там же.

⁹ Там же. — С. 4.

¹⁰ Там же. — С. 5.

на найбільш віддалених територіях спричинило руйнування єдиної мови і ментально-побутової єдності слов'ян.

Справді, це доводять і сучасні дослідження мовознавців, істориків, етнографів і археологів. Наведений приклад ще раз підтверджує зв'язок мовознавства та історії для пояснення мовних явищ: загальна етимологія назв тварин не лише слов'янських, але й індоєвропейських мов наштовхнула вчених на думку, що індоєвропейці спочатку займалися скотарством, прирученням домашніх тварин, а пізніше, коли вони розселилися на віддалені території і втратили безпосередні контакти, у них почали диференціюватися мови. Тоді ж слов'яни почали обробляти землю й вирощувати зернові та інші культури, етимологія яких у різних мовах відмінна. Різна й мотивація номінацій, що позначають рослини, наприклад, в українській мові *порічка*, тому що росте вздовж річки, а в російській — *смородина*, тому що листя рослини має пряний запах — «смад». Єдності говірки, на думку П. О. Лавровського, не існувало вже у VIII–IX ст.

П. О. Лавровський відзначав, що відмінності у слов'ян були в деяких родинних, домашніх обрядах, поглядах на шлюб і поховання, — усе це мало відображення й у мові. Учений робить висновок про те, що «відхилення в мові можна очікувати тільки зі зміною самого життя. Якщо це життя іде незмінно своїм звичаєм, якщо в ньому свято і непорушно зберігається все старе й усувається всяка новизна, то не можна допускати змін і в мові»¹¹. Спільність укладу життя і мови у слов'ян зберігалася до 862 р. (початок князювання варяга Рюрика). Поява відмінностей стосувалася в основному тільки лексики, на що впливали екстралінгвістичні фактори, фонетика і граматики залишалися без змін, єдиними для всіх східних слов'ян. І сьогодні ми констатуємо той факт, що лексичні зміни відбуваються швидше, ніж фонетичні чи граматичні. Незважаючи на наявні відмінності, давня мова залишалася єдиною для всіх східних слов'ян, оскільки, як уважає П. О. Лавровський, «сильніше за все пов'язує народ — єдність мови <...>»¹².

Починаючи з XIII–XIV ст., після політичного відділення з'являються особливі риси в українській мові, відбувається посилене «вторгнення» польсько-литовських запозичень. При цьому П. О. Лавровський указує на «залишки» старовини, характерні для всіх слов'янських наріч: 1) перехідне пом'якшення приголосних звуків, 2) збереження кореневих голосних *ы* та *и*, що перейшли в *о* і *е* (*крыть* — *крой*, *лить* — *лей*), 3) збереження форми кличного відмінка, 4) уживання складної форми майбутнього часу з дієсловом-зв'язкою *имати*. Ці фонетичні та граматичні особливості своїм походженням зобов'язані південному варіанту мови, хоча спостерігалися в усіх слов'янських, у північному варіанті вони «мало-по-малу вийшли тут із свідомості народної й замінилися звуками і формами новими»¹³.

П. О. Лавровський виділяє й інші особливості, що характерні тільки для української мови і є чужими давній російській мові: 1) втрата відмінності між *ы* та *и*, 2) часте вживання *у* замість *ль*, 3) загальна вимова *ъ* як *и*, зміна *о* в *и*, 4) втрата закінчення *ть* у третій особі однини теперішнього часу, 5) змішання *у* і *в* (*вже* = *уже*, *улизь* = *влъзь*). Останні риси визначають автентичність походження української мови, оскільки вони не були характерними для

¹¹ Там же. — С. 7.

¹² Там же. — С. 8.

¹³ Там же. — С. 12.

давньої російської мови. Ці відмінності вчений відносить до місцевих, найчіткіше вони почали виявлятися лише з кінця XIV ст. Указавши на відсутність тотожності у фонетиці й граматиці української, російської та польської мов, мовознавець довів самостійність української мови.

Висловлена гіпотеза про те, що «думка і слово так тісно пов'язані між собою, що останнє завжди може бути назване спочатку її сутністю; а думка про відторгнення народу під чужу владу повинна була змінитися багато в чому; не могло залишитися без змін і слово»¹⁴, у подальшому буде розвинена учнем П. О. Лавровського О. О. Потебнею і приваблюватиме своєю глибиною сучасних дослідників мови в когнітивному аспекті.

Ретельні спостереження П. О. Лавровського над почерком літописців представлені у висновку праці «О языке северных Русских летописей». Лінгвіст був упевнений, що вони належали різним людям, які жили в різний час. Зміни почерків датувалися 1200, 1234 і 1333 роками. Автор вважає Синодальний список першого Новгородського літопису найдавнішим з усіх відомих літописів і називає цю пам'ятку зразком народності, оскільки про наслідування книжної церковної мови тут не могло йтися. Він доводить, що «<...> всі три почерки Синодального списку писані в різний час і при тому різними переписувачами; а послідовність у зміні їхньої мови, зміні поступовій, лише потроху вбирали в себе новизну, як наслідок занепаду форм і зворотів давніх, рішуче переконує в незначних проміжках між появою першого, другого і третього»¹⁵. У першій половині XIII ст. в мові тільки з'явилися зміни, «перетворення», як писав мовознавець. На думку вченого, російська мова починає зближуватися з церковнослов'янською в списках XIV–XV ст., стає далекою від мови життя і містить багато неправильного.

Підводячи підсумок свого дослідження, П. О. Лавровський відносить давні літописні тексти до великого народного надбання, у яких описані не лише важливі історичні події, обряди і традиції народу, а й зафіксовано давню мову. Учений завершує свій твір словами: «Зрозуміло, що при такому настрої мови літописної, далекої від мови життя, не могло вже бути тієї простоти в переказі, яка становить невід'ємне надбання літописів давніх»¹⁶.

Сучасні дослідження, проведені в межах когнітивно-дискурсивного підходу, фокусуються на поясненні мовних фактів із залученням діахронічних даних. Американський лінгвіст Талмі Гівон, засновник дискурсивно-орієнтованого підходу до вивчення мовних явищ, у праці «Складність і розвиток» намагається пояснити, як і чому відбуваються зміни в людській мові. Він зазначає: «Принципи розвитку, які контролюють і є загальними для мовної діахронії та біологічної еволюції, полягають: у поступовому характері змін; у мотивації, що пов'язана з адаптаційним відбором; у функційних змінах (і функційній неоднозначності), які передують структурним змінам та повторному встановленню ізоморфізму між формою і функцією; у додаванні нових структур до старих у кінцевій точці їх розвитку; у локальній адаптивній зумовленості, що приводить до глобальних адаптивних наслідків; в односпрямованості змін»¹⁷.

¹⁴ Там же. — С. 20.

¹⁵ Там же. — С. 154.

¹⁶ Там же. — С. 160.

¹⁷ Гивон Т. Сложность и развитие. Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика. — М., 2015. — С. 101.

Загальний інтерес лінгвістів-когнітологів до історичних даних, що спираються на експланаторний принцип під час вивчення мови, збігається з ідеями П. О. Лавровського, який розглянув мовні факти в хронології та локалізації, простежив, як відбуваються в них зміни, указав на поступовий характер цих змін, виявив і пояснив особливості споріднених мов і на основі генетичної близькості встановив самостійність української та російської мов.

Сучасні методики моделювання історії мови розвинулися з порівняльно-історичних досліджень XIX ст., джерелом яких багато в чому послужили лінгвістичні ідеї П. О. Лавровського. Висновки, яких дійшов учений, зберігають свою значущість і мають цінність для когнітивно-дискурсивного аналізу такого гетерогенного явища, як мова.

(Харків)

O. V. RADCHUK

P. LAVROVSKYI'S THEORETICAL VIEWS AS SEEN THROUGH THE PRISM OF COGNITIVE-DISCURSIVE ANALYSIS

Modern methods of modeling language history have originated from comparative-historical researches of the 19-th century having linguistic ideas of P. Lavrovskiy as one of their sources. Some concepts of the 21-th century researchers correlate with the ideas of the scholar who examined language facts in chronological development and localization, traced the changes that had happened in them, stressed on the gradual character of those changes, indicated and explained the peculiarities of cognate languages and defined the specific character of Ukrainian and Russian on the basis of their genetic proximity. The scholar's conclusions have preserved their importance and value for cognitive and discourse analysis of such a heterogeneous phenomenon as a language.

Keywords: P. Lavrovskiy, comparative-historical method, cognitive and discourse analysis.